

Lingua, nación e diferenza en Galicia

Anxo Angueira

Formas de citación recomendadas

1 | Por referencia a esta publicación electrónica*

ANGUEIRA, ANXO (2011 [2007]). “Lingua, nación e diferenza en Galicia”.
A Trabe de Ouro: 70, 181-194. Reedición en *poesiagalega.org*. Arquivo
de poéticas contemporáneas na cultura.
<<http://www.poesiagalega.org/arquivo/ficha/f/947>>.

2 | Por referencia á publicación orixinal

ANGUEIRA, ANXO (2007). “Lingua, nación e diferenza en Galicia”. *A Trabe
de Ouro*: 70, 181-194.

* Edición dispoñíbel desde o 21 de xuño de 2011 a partir dalgunha das tres vías seguintes: 1) arquivo facilitado polo autor/a ou editor/a, 2) documento existente en repositorios institucionais de acceso público, 3) copia dixitalizada polo equipo de *poesiagalega.org* coas autorizacións pertinentes cando así o demanda a lexislación sobre dereitos de autor. En relación coa primeira alternativa, podería haber diferenzas, xurdidas xa durante o proceso de edición orixinal, entre este texto en pdf e o realmente publicado no seu día. O GAAP e o equipo do proxecto agradecen a colaboración de autores e editores.

LINGUA, NACIÓN E
DIFERENZA EN GALICIA*

Anxo Angueira

En lembranza de Fernando Pérez.

Castelao, que lle dá nome á Aula de Filosofía que organiza desde hai anos esta Semana, auténtico fito intelectual na contemporaneidade galega, ó xustificar no capítulo III do libro primeiro do seu *Sempre en Galiza* que esta é unha nación, el, que como alí mesmo di, vive «en latitudes moi distantes do comunismo», recorre á coñecida definición teórica de Stalin por, especialmente, ser levada á práctica na Unión Soviética co «máis racional tipo de federalismo» (Castelao tampouco era independentista). Mais de tódolos riscos da nación, e aí non cómpre resaltar o que se di moi diafanamente das cuestións raciais («o nacionalismo

* Palabras ditas na Semana Galega de Filosofía de Pontevedra (abril de 2007).

racista é un delito e un pecado»), o rianxeiro e aínda tanto ou máis pontevedrés, pon por riba de todos o idioma propio. E, como vostedes ben saben, son as cuestións idiomáticas, de historia da lingua e, especialmente, de dereitos lingüísticos, as que enchen numerosas páxinas da derradeira lección do mestre.

E esa idea de Castelao, esa preeminencia da lingua como feito nacional e diferenciador é realmente moi xeral e comunmente aceptada. Nada, ningún risco histórico, ningunha característica territorial, xeográfica ou económica, ningunha creación cultural, peculiaridade etnográfica, variedade racial. Nada é tan relevante, tan signo de identidade colectiva dos seres humanos coma ese magnífico instrumento de comunicación que eles teñen todos, con cadansúa maneira: a lingua.

Agora ben, a realidade lingüística e política que podemos ollar hoxe no mundo ofrece uns perfís maioritariamente alleos á anterior formulación. Son numerosas as nacións e países cunha lingua común que por forza non pode ser soporte de diferenzas. Neses casos a cuestión nacional revístese de outros argumentarios. Porque hai nacións distintas que comparten unha mesma lingua, pero non hai nacións que se rexan por máis de unha: eses son estados, ás veces plurilingües, plurinacionais, outras, maioritariamente, esmagadores coas minorías, coa diferenza.

No noso caso, no caso de Galicia, no caso das nacións con idioma de seu que viven colonizadas, subalternas, que non son plenamente recoñecidas, a lingua alcanza o máis alto valor simbólico da propia identidade no proceso de emerxencia. É iso o que lle fai decer a Castelao: «se aínda somos galegos é por obra e gracia do idioma». No fondo Castelao sabe que a lingua é un instrumento de dominación, como nos di Bourdieu e onde vai que nos dixo Nebrija, sabe que como símbolo da diferenza identitaria que posuímos coma un tesouro, se Hespaña logra impor definitivamente a súa, Hespaña alcanzaría a total dominación. A lingua é, pois, a resistencia á dominación, a posibilidade de representar, de crear símbolos, de facer literatura, capital simbólico indispensable, de preservar-la diferenza.

Se houbo unha longa fase histórica na que se formou e consolidou unha comunidade diferenciada chamada Gallaecia, Galiza, Galicia; se a esta lle seguiu outra en que esta comunidade viviu un proceso de submisión e asimilación castelanista / españolista; desde que o ilustrado Padre Sarmiento se entregou nos seus traballos ó seu país e xa no XIX o Rexurdimento estalou luminoso, vivimos deica hoxe nunha fase de resistencia ó dominio, nunha fase que ten como proxecto recupera-la autodeterminación.

A nosa exposición quere reflexionar sobre o papel e a función da lingua nesta última fase histórica, neste proceso de construción nacional, de construción da diferenza, no que vive Castelao e vivimos nós. Un proceso moi inestábel e inseguro no plano estritamente político, e máis sólido, aínda que non exento de graves perigos, no reforzamento da identidade cultural. Un proceso con diferentes flexións e avatares nos que a lingua sempre se erixiu nun emblema decisivo.

Na miña opinión, a primeira declaración de independencia está nun texto literario e político; nun texto de Rosalía de Castro, no prólogo a *Cantares Gallegos* (Vigo, 1863). As estratexias discursivas desta autora, tendentes á ocultación e entre as que sobresaen os excesos da *captatio benevolentiae*, tal coma outra muller, Hrosvita de Gandersheim de hai mil anos, non fan máis que resaltar unhas poucas ideas que serán claves no proceso antes

aludido. Rosalía de Castro, primeiramente, o que fai é defini-lo proceso de emerxencia e afirmación política de Galicia (da diferenza), marcalo coma un proceso dignificador, como un proceso de recuperación da dignidade nacional que xira arredor de tres grandes eixes:

- un pobo («a que moitos chaman estúpido»)
- unha terra (considerada «o máis despreciable e feio de España», «cortello inmundo»)
- unha lingua («que bastardean e champurran torpemente nas máis ilustradísimas provincias cunha risa de mofa que, a desir verdade (por máis que esta sea dura), demostra a iñorancia máis crasa i a máis imperdoable inxusticia que pode facer unha provincia a outra provincia irmán por probe que esta sea»). O concepto de provincia que manexa Rosalía é o provincialista, é o antiimperialista.

Detrás deste proceso dignificador, Rosalía de Castro recoñece todo un historial (político e literario tamén) de «errores que manchan e ofenden inxustamente á súa patria». Estase referindo ó historial de ofensas que podemos achar abundantemente na literatura española e portuguesa, e cuxos ecos aínda hoxe veñen nos seus respectivos dicionarios. Ás que mesmo repetiron, vaiche boa!, George Borrow, na súa viaxe por estas terras, e Ezra Pound, canto LXV. Permítanme que lles lea o que para min é texto definitivo a este respecto, o soneto que Góngora lle dedica a Galicia.

Pálido sol en cielo encapotado,
 mozas rollizas de anchos culiseos,
 tetas de vacas, pernas de correos,
 suelo menos barrido que regado;
 campo todo de tojos matizado,
 berzas gigantes, nabos filisteos,
 gallos del Cairo, búcaros pigmeos,
 traje tosco y estilo mal limado;
 cuestas que llegan a la ardiente esfera,
 pan de Guinea, techos sahúmadados,
 candelas de resina con tericia;
 papas de mijo en conchas de madera,
 cuevas profundas, ásperos collados,
 es lo que llaman Reino de Galicia.

A lingua, soporte principal da diferenza, da independencia, vai acompañada, vai asociada, no proceso de resistencia / dignidade, a outros elementos máis. O pobo son costumes e tradicións, cultura en xeral, e desde logo Rosalía quixo facer un retrato dignificador do pobo galego que contestase o insultante soneto. Agora ben, moito coidado. *Cantares galegos* non é un libro de cantares populares, folclórico, nin sequera costumista. Rosalía resitúa, modifica, chapoda os cantares populares, mesmo os contradí cando son reaccionarios, coma no caso da costureira, figura popular que Rosalía defende desde o feminismo, desde o anticlasismo e o laicismo, fronte á consideración degradante en que a sitúa o cancionero popular. Iso si, cando o cantar popular di «Castellanos de Castilla / tratade ben ós galegos, / cando van van como rosas, / cando vén vén como negros», Rosalía non lle toca. E aínda o pon na presenteira e vólveo pór na despedida do poema. Pero cando o cantar popular non se adecúa ás súas pretensións, múdao, mutílo, terxivérsao. En definitiva, usa os cantares populares para facer outra cousa, para disparar o seu pensamento crítico, para facer eviden-

te literatura política intensamente feminista, social e patriótica. Por iso, cando se trata de pintar unha romaría, esta autora detense moito máis na fasquía e vestimenta das mozas que acoden a ela, digo eu que pãra contrarrestar o de tetas de vacas, estilo mal limado... Cando se trata de describi-la mata do porco, Rosalía faino e dun xeito extraordinario, e por riba en oitavas reais, pero, iso si, pondo a súa óptica nos miserables e dándolle protagonismo a aqueles que non teñen nada, nin porco nin casa, nos que non poden participar dese tan «típico costume» do intercambio da proba, e así e todo lles acaban dando unha lección ós seus avaros veciños (tamén labregos, iso si propietarios, tamén pobo galego).

No prólogo e tamén ó longo do libro talvez ten aínda máis importancia, a terra, a terra como *paisaxe*, palabra que ela introduce no noso idioma xusto aquí, nova do trinque, pirateada do francés. E digo que ten máis importancia porque Rosalía crea a diferenza a partir de «paisaxe», deste novidoso e dinámico concepto, máis que de «terra». Rosalía constrúe unha paisaxe para Galicia que contrarresta o «cortello inmundo», o «pálido sol», «as cuevas profundas, ásperos collados», desde o prólogo ó derradeiro dos poemas, no alto e no baixo, no disimuladamente folclórico e no máis cruamente político: «Probe Galicia non debes / chamarte nunca española, / que España de ti se olvida / cando eres, ai!, tan hermosa». Esta Galicia fermosa é profundamente política tamén porque Rosalía constrúe arredor da paisaxe unha das diferenzas principais por oposición con Castela, metonimia de España. E é que Rosalía edifica un imaxinario que vai pervivir deica os nosos días (López Sánchez): a Castela seca, árida, monótona, áspera... fronte a unha Galicia húmida, verde, irrigada por mil ríos e bañada en plácidas ribeiras e tempestuosos mares, unha Galicia diversa, doce, encantadora, *locus amoenus*... E aínda está a diferenza clave: Galicia é para a metrópole unha colonia, terra allea e distante, unha África remota, virxe para explorar e descubrir: «mesmo os que penetraron en Galicia e gozaron das delicias que ofrece...». Para os indíxenas, claro é, Galicia é en Rosalía terra nai, «nai tamén, ai!, da nai miña», sagrado non recoñecido.

E claro, a lingua. Esa fala bárbara do pobo estúpido é agora o «noso dialecto dose e sonoro», «tan aporósito como o pirmeiro pra toda clase de versificación». Consciente da súa responsabilidade histórica, consciente de que estaba pondo unha primeira pedra basilar e definitiva no edificio da independencia nacional, porque estaba creando con esa lingua un novo, un diferente sistema literario, Rosalía, empregando un galego que brinca nas escollas libérrimas, asumindo unha vestimenta doada, inocua para a censura, asumindo o verniz inofensivo (no estético e no político) dos cantares populares, cunha estratexia moi calculada, edifica unha auténtica trincheira desde a que dispara o seu pensamento crítico, unha categoría literaria incomparable na que mesmo contesta un modelo español de achegamento ós cantares populares, este si esencialista e reaccionario, coma o do vasco Antonio de Trueba que ela, mi madriña!, nese seu prólogo di seguir. Querse decer que o proxecto necesitaba literatura literatura e Rosalía non só soubo responder ó desafío en *Cantares gallegos*. O galego vivo, vivísimo e ricaz e antidogmático desta primeira obra, ancheouse formidablemente en *Follas novas* para agora, xa de vez liberado do verniz, consolidarse coma grande lingua literaria e consolidar así un proxecto, por paradoxal que nos pareza, que naquela altura de 1880 coñecía no estritamente político un momento de bandeiras esfarrapadas.

Por outro lado, que fose ou consideremos Rosalía de Castro matriz do remuíño resistente e dignificador da diferenza, do remuíño que tiña como emblema a diferenza *lingua gale-*

ga tivo a virtude de acumular outra importantísima marca de diferenza: velaquí que o pai das letras galegas, da patria galega simbólica, era unha muller que non quería ser nai, nin moito menos ser santa. Neste e noutros aspectos, especialmente os ideolóxicos, como veremos, a diferenza nacía da transgresión, a diferenza resultaba contracanonica, posicionábase coma un manifesto. A lingua.

O principal antecedente de Rosalía e de todo o proceso é, xa se dixo, o padre Sarmiento. No *Diálogo*, realmente só divulgado a partir de 1856, fixo falar os rústicos, aquí perto na Chan de Parafita, opondo no seu caso Madrid co Reino. El foi o que primeiro pensou o idioma galego desde a ciencia etimolóxica e reparou en indelebres escritos así no seu asoballamento lingüístico coma no xeral de Galicia. Cómpre citar tamén outro pontevedrés, Xoán Manuel Pintos, cuxa *A gaita gallega* de 1853 repenica toda ela arredor da lingua, e o fisterrán Francisco Añón, gañador do accésit dos Xogos Florais de 1861 («Ai, esperta adorada Galicia / dese soño en que estás debuzada», máis adiante convertido en «Esperta do teu sono / fogar de Breogán»), ambos (Añón e Pintos) procedentes da xeración provincialista, marcada polo fogo e polo lume revolucionario de 1846.

Igual Rosalía non o coñeceu pero neste mesmo proxecto está, aínda que con notoria diferenza, Fernández Morales. O caso deste militar nado en Astorga e criado en Cacabelos, no Bierzo que administrativamente a man colonial do liberalismo español acababa de pór fóra de Galicia, é interesante por moitos motivos. Os seus *Ensaaios poéticos en dialecto berciano*, ou sexa en galego oriental central, coma o de Valdeorras ou o do Caurel, publicados, fíxense ben, dous anos antes cós *Cantares gallegos* e en León, resultan, demais dun monumento literario e lingüístico extraordinario, toda unha demostración non só da potencia política e creadora do Rexurdimento, que chegaba por ramificacións aínda hoxe pouco coñecidas a territorios diferentes da diferenza e da resistencia (sabemos que aínda como capitán Fernández Morales ten destino en Tui entre 1841 e 1854), senón que o enxurro Renacentista marcaba unhas uniformes pautas, viaxaba asociado a uns patróns ideolóxicos. Por iso o Comandante de Infantería Antonio Fernández Morales, que tal era a súa graduación cando publicou os *Ensaaios*, e que morreu sendo xeneral, non só dignifica o Bierzo, as súas xentes, os seus costumes e traballos, a súa lingua. Tamén, porque era un militar liberal, retrata o poder transgresor e contrasublime do fiandón, dos magostos, do entroido, poesía non exenta de cargas críticas, especialmente anticlasistas e anticlericais, antiescurantistas, coma n'«As rogativas a San Crispín», e páxinas satíricas que atopan no renegado, si no renegado, un albo, unha diana na que o autor seguro se recrea. Fernández Morales non fai máis que confirmar que o Rexurdimento, a resistencia á asimilación e pola dignidade que tiña e ten por bandeira a lingua galega, nace coma un proxecto vinculado á Ilustración, asociado ós principios da Revolución Francesa, alimentado polo laicismo e o liberalismo, pola democracia e a confianza no progreso científico/técnico. Así, no XIX e con Rosalía muller á fronte, este movemento respondía a unha asimilación, a unha dominación vehiculada a través do castelán e portadora duns perfís ideolóxicos vinculados, alí onde a vontade de uniformidade e de dominio era máis evidente, ó catolicismo integrista e ó reaccionarismo político e social.

Pero tamén Fernández Morales nos fai acordantes de que hai portadores da diferenza lingua galega que viven fóra das actuais fronteiras administrativas e que precisan do noso apoio e da nosa axuda. As franxas estremeiras de Asturias, León e Zamora que falan galego viven en circunstancias ben máis cativas, a súa é unha diferenza redobrada. E heroica por

veces a súa resistencia. Como debemos aínda axudar na protección do galego de Cáceres, ese milagre que fala da pertinaz resistencia galaica, ese exemplo do non deixarse morrer nunha illa perdida, entre o mar do castelán e o mar do portugués.

Pola súa banda Pondal, coa súa paganía bárdica e celtista, alimentou un imaxinario diferenciador e liberador para sempre imborrábel, abriu toda unha corrente épica de poetas empeñados en rastrexar na historia os documentos da diferenza, os documentos da liberdade, inaugurou a poesía política nun galego épico que aínda chega ós nosos días, que o diga aquí Darío Xohán Cabana. Pero especialmente, coa súa lingua de ouro, acabou por definir o canon de galego literario, tan cheo de toponimia innegociable e de diferencialismos, de mesmo xoias localistas, e tan acugulado de vontade de estar, como república independente, na república mundial das letras: cos clásicos gregos e latinos, cos do renacemento italiano e portugués, cos eslavos, con Shakespeare, con Goethe, tamén tan ossiánico, cos simbolistas franceses...

E de Curros só quería chama-la atención sobre unha obra esquecida que é *O divino saínete*, pois nela aparece retratado por primeira vez o sistema político/literario galego, o Rexurdimento, en cada unha das súas grandes claves. De todas elas interésame agora resaltar unha. Curros viaxa con Añón (Dante collera a Virxilio) matriz simbólico do sistema, morto de fame e frío, disidente, exiliado, resistente, moi lonxe da excelsitude do da *Eneida*. Velaí un significativo contraste, a diferenza. O caso é que a viaxe, máis que para iren ve-lo papa León XIII, que non é un papa calquera, convértese nunha viaxe a Italia. E creo que é aquí onde por primeira vez se di que o modelo do Rexurdimento galego está inspirado en Italia, no nacionalismo liberal italiano, progresista, laico e republicano, en Garibaldi, Mazzini e os masóns carbonarios, no *Risorgimento* que acaba de vencer as forzas da reacción, os estados pontificios. O canto a Italia comeza así:

—¡Salve, de entusiasmo cheo
escramei— patria sagrada
do Dante e do Galileo!

E remata deste xeito:

Dende entón, ti tes dos pobos
o sacreto, ti o candado
e a chave dos tempos novos.

¡Ou patria das patrias tempro,
quen do teu mal adoeza
cúrese co teu exemplo...!

«Sol de Italia, sol de amore...», «ceos azúes e serenos como os de Italia» dicía Rosalía de Castro para contrarrestar contra o «pálido sol en cielo encapotado». Desde aquela cantas e cantas páxinas, algunhas escritas con letras de ouro, xerou a relación de Galicia con Italia, de Curros a Darío pasando por Tavani.

E aquí atopamos outra das claves, porque os diferentes, por moi diferentes que sexan, tamén teñen ou buscan irmáns. Curros pon a Galicia á beira de Italia e de tódolos pobos

que buscan a liberdade e a democracia (ser democrata era daquela ser revolucionario). Talvez sexa este o primeiro exercicio especular que ó longo da historia deste proceso se repetiría con numerosas variantes. Somos diferentes pero, ¿coma quen somos? Para Curros non cabe dúbida que o Rexurdimento galego, que ten como patria os seus escritores (léase «O Ciprianiño»), está ligado a un inequívoco proxecto político de xustiza social e igualdade, está cos probes da terra. Ó ve-las riquezas do Vaticano, «bostas guindadas / do católico intestino», di o noso autor:

Acordeime dos que fozan
na terra, dos que non comen
dos que non rin e non gozan;

do labrego que traballa
pra manter muller e fillos
e dorme en mollos de palla:

do probe vello baldado
sin agarimo no inverno,
de porta en porta arrastrado;

do neno que en porranchiño,
orfo, perdido na fraga,
garda o gando dun veciño;

do frío lar, que dá medo;
dos hórreos sin graú; das vacas
sin leite; do arado quedo...

E cun amargor sin nome
—;Cantos súan neste mundo,
pensei, pra que folgue un home!

A lingua galega de Curros é como a estética desta magnífica obra, contrasublime: recuas de animais, bostas, arrotos, babeos luxuriosos, bebedelas... Fronte á divina comedia e os seus hendecasilabos encadeados, o sainete en tríadas de oito, en alalás; fronte ós escenarios do grandioso, do transcendental, do intocábel, o chan no que a entroidada bajtiniana se enlama. En definitiva: fronte á Pardo Bazán, escritora católica, en tódolos sentidos, Rosalía de Castro.

Despois do Rexurdimento cómpre agardar ós anos vinte e trinta do século seguinte para atopar unha nova flexión no proceso. E a xénese desta flexión probablemente estea na fundación en 1916 das Irmandades da Fala da Coruña. A fala, a lingua como bandeira novamente. O que fora remotamente provincialismo e acaba de ser rexionalismo agora é nacionalismo. Os principais contributos teóricos son de Risco (*Teoría do nacionalismo galego*, 1920), cuxo maxisterio tivo contestacións pero foi maioritariamente aceptado nunha primeira fase. Desde as súas primeiras formulacións xa observamos en Risco evidentes trazos esencialistas que vinculan a diferenza, a identidade galega, a presupostos de signo marcadamente conservador. A lingua non é allea a eses presupostos e en Risco aparece sempre como codialecto do portugués. Beramendi e Núñez Seixas sitúan a Risco nunha corrente neotradicionalista. As súas principais características serían: concepción católica do mundo, concepción idealista da historia (celtismo e atlantismo), irracionalismo filosófico e tradi-

cionalismo social (hostilidade contra o capitalismo e o mundo obreiro). Con Risco a diferenza uníanos a Portugal e ós países atlánticos na defensa dunha vida apegada á Santa Tradición e á Aldea. Como se ve, esta flexión é de sentido contrario á marcha iniciada no Rexurdimento, e talvez fose por iso que acabou impóndose abrumadoramente a corrente liberal-democrática no Partido Galeguista e na encrucillada de febreiro de 1936. Con Bóveda e Castelao á fronte, o nacionalismo galego herdeiro do Rexurdimento, consecuentemente, optou con decisión por unha alianza con comunistas, socialistas, anarquistas e republicanos na Fronte Popular, compartindo o mesmo destino durante a Guerra Civil e a Resistencia antifascista. Risco non, o nacionalismo Risco non. Irmán de Olier Mordrel, o bretón que tamén era celtista e anticomunista e que entregou Bretaña ós nazis, Risco fai unha adhesión pública ó fascismo, ó de Franco e ó de Salazar, fascismo igual có dos nazis menos no seu *design* contrarreformista: «ao pé de desfiles, procesións; a carón de uniformes, sotanas, capas pluviais, casulas; xunta ás macrotribunas para os xerarcas, altares engalanados e misas de campaña» (Méndez Ferrín). Non era por medo: o novo sistema garantíalle a Risco a permanencia dos valores católicos, a Santa Tradición, a ausencia de obreiros, a pervivencia da aldea. A lingua, ¿que importa a lingua se todo o demais está salvo? O pobo é ágrafo e para as tarefas superiores da escritura xa temos o español e o portugués, linguas escollidas e abenzoadas de Deus. O proceso, o Rexurdimento, Bóveda asasinado, Castelao no exilio, fíxose para sempre republicano, antifascista e resistente.

De toda a xeración Nós e de todo este período gustárame chama-la atención sobre unha obra de Otero Pedrayo que dalgún xeito espella a inflexión producida no proceso condensando simbolicamente os grandes principios ideolóxicos do nacionalismo desta época. Trátase de *Arredor de si*. A peregrinaxe espacial e intelectual do seu protagonista, do seu Ulises Adrián Solovio, toda cheñía de europeísmo (e eurocentrismo), acaba nun compromiso total con Galicia, cunha Galicia non tradicional pero si carente de obreiros, cunha Galicia que cada vez se coñece mellor a si mesma e se recoñece na súa diferenza (non falta na novela novamente a sátira do renegado naquel inesquecible cadro do Retiro), cunha Galicia integrada no soño dunha Europa dos pobos, dunha Galicia que pensa non só escribir senón falar, vivir globalmente en galego: «Solovio deprende ben pronto a falsidade dunha afirmación na que el, por costume e preguiza, participara: a de ser o galego unha lingua vella, unha ruína, non doada para conter nin fecundar unha idea moderna, impropia para a Técnica e para a Filosofía». E entón Otero, que é un grande paisaxista, actualiza o poder simbólico inaugurado por Rosalía na oposición Galicia / Castela, España: a luz fronte á néboa no outono; a Castela mística e vertical, sobria, fronte a unha Galicia de horizontes vexetais; Ávila, Burgos, Toledo, centros culturais castelanistas, fronte ó humilde e grandioso mapa de Fontán; a metáfora de «Nosa señora das lavecraas», unha variación da «Castellana de Castilla», dentro da metáfora *Arredor de si*. Mais agora tamén entran en xogo outra serie de relacións paisaxísticas (e literarias, e políticas) que obvian a metrópole, que non pasan pola peneira centralista: París e Colonia fronte, con, desde Compostela. A lingua de Otero, a lingua en Otero é esa diferenza vexetal e suntuosa contra a segura. Vexetal, varietal, dialectal, intelectual, abundancial, longal coma en Pondal, descomunal. Os meus coterráneos da Terra de Iria que asistiron en 1958 no Espolón de Padrón ó pé da estatua de Rosalía a un acto no que falaba Otero recordan, aínda recordan, aínda a lingua de Otero, sonora, irrefreable voz. Aquela diferenza era antifascismo.

Lonxe, moi axiña e moi lonxe de todo isto está Manoel Antonio, máis novo cós de Nós. O seu manifesto *Máis alá* (de 1922) resultou pioneiro en moitos aspectos. Foi o primeiro intento serio de intervención no sistema, de modificación do seu repertorio (é un manifesto manifesto, que diría Iria Sobrino); fixa definitivamente o propio sistema excluindo o «hibridismo» dos autores que escriben en galego e castelán (el é todo un exemplo de práctica monolingüe, poida que o primeiro da nosa historia, véxase a súa impagable correspondencia), tal é a importancia que lle concede á lingua; ataca virulentamente non só os «pollitos bien», os renegados, senón tamén os modelos decimonónicos de Rosalía, Curros e Pondal; combate con vehemente lucidez o «nacionalismo literario», así chamada na terminoloxía de González Millán e Antón Figueroa a heteronimia esencialista que intenta impor determinados temas no sistema como definidores do mesmo: ruralismo, folclorismo, paisaxismo, campesinismo, temática social e patriótica... E, sobre todo, apunta como horizonte político a «futura República Galega». Manoel Antonio é arredista, é independentista. Resulta tamén de moi especial interese para nós o que di o rianxeiro no capítulo do manifesto dedicado á fala:

Tamén nós temos, inda que n-outro orde, os nosos imperativos, e comenzamos pol-a máis intransixenza n-a Fala.

Unha fala que non estea pervertida por académicos nin por puristas; que non sofrise os estancamentos de verdugos armados de gramática que a emparedasen n-un feixe de regras como quen garda un mito en sete huchas concéntricas, terá que ser unha fala de inmemorables posibilidades porque o seu estado ceibe permitirá-lle axeitarse a toda-as novidades, a todos-os variamentos porviristas que tome o noso gosto. E consentirá-lle o seu indeliñamento ser cicelado de xeito que ela sexa un instrumento d'o artista e non el un escravo d'ela.

Manoel Antonio foi fiel a estas súas premisas cando en 1928 publicou *De catro a catro*. Para escándalo dos nacionalistas literarios non se rastrexaba alí nada da poesía galega canónica e só ecos do diálogo do rianxeiro coa vangarda internacional escritos nun galego diferente (lingua e diferenza), nun galego cheo de neoloxismos, de estranxeirismos, de vocabulario técnico da náutica, de vocabulario mariñeiro, un galego cheo de mar.

«Pero hai aínda unha razón d'orde supremo: a nosa Fala é nosa. Pospol-a a outra calquera, é unha forma d'o suicidio». Manoel Antonio, precoz e lúcido, sabía moi ben, coma Nebrija, aínda que do outro lado, e coma Bourdieu, que a lingua era un instrumento de dominación.

A morte prematura do rianxeiro e a súa soidade na disputa cos homes de Nós impediu un maior impacto da súa obra naquel nó histórico. Agora ben, como veremos, Manoel Antonio desde entón é de invocación recorrente cada vez que o proxecto aquel de dignidade se sitúa perante novas encrucilladas, cada vez que o proceso do Rexurdimento albisca novos horizontes e decide avanzar.

«Un paso adiante e outro atrás Galiza...». O 36 foi un golpe moi duro, un golpe que nos puxo no sitio. A política de dominación escollía, agora cargada de ira, os seus executores máis feros e crueis. E volvemos ó exilio e á resistencia. A lingua galega era diferente, non era a lingua do fascismo, por moito que se rastrexase, nin do nacional-catolicismo. Era a lingua do antifranquismo, a lingua en que se chorou a barbarie e o terror (Pimentel), en que se cantou a loita guerrilleira (Lorenzo Varela, Heriberto Bens), en que se denunciou a longa

noite de pedra do capitalismo imperialista e dos ferrollos franquistas (Celso Emilio). E de súpeto, por primeira vez na historia, a lingua galega pasou a ser, para sempre, «língua proletaria do meu pobo». A lingua de labregos e mariñeiros pasou a ser tamén lingua dos obreiros, inexistentes para o nacionalismo do Partido Galeguista, un partido agrario en realidade, non propiamente un partido interclasista. Tampouco hai obreiros en Castelao. A mutación expresada por ese verso de Celso Emilio publicado en 1962 ía ter axiña unha expresión política formal de decisiva importancia: a fundación en 1964 da Unión do Pobo Galego, apoiada desde o exterior polo nacionalismo do exilio, a confluencia de nacionalismo e marxismo, a nova flexión do proceso, o novo avance no seo, no ventre da besta e do silencio. Esta nova flexión naqueles anos escuros é nada como resposta, aínda moi marxinal, a un maioritario galeguismo culturalista, alleo á práctica política organizada e capitaneado por Ramón Piñeiro. O enfrontamento tamén tivo os seus significativos episodios no teatro literario. Ramón Piñeiro, coma Risco, ademais de anticomunista, tiña unha visión esencialista, etnicista de Galicia e especialmente do sistema literario galego. «Factores esenciais da Literatura Galega»: lirismo, humorismo e sentimento da paisaxe. Esa era a Literatura *verdá*, a que defendía tamén o crítico literario oficial do piñeirismo, Carballo Calero. De novo o «nacionalismo literario» fronte á autonomía e á vangarda que representaba a Nova narrativa de Rodríguez Mourullo. A recepción que Piñeiro e Carballo lles dispensaron ás primeiras obras de Mourullo fixeron que este desertase e fixese pública a súa deserción nunha carta dirixida, moi sintomaticamente e en castelán, a Manoel Antonio, que non está morto, non. Pero a Nova Narrativa seguiu e gañou adeptos (Méndez Ferrín, María Xosé Queizán, Camilo Gonsar...) e acabou converténdose en todo un fito para o sistema literario. Sendo un movemento autógeno, coincidía co *Nouveau roman* francés no tempo, anos cincuenta, e nas principais liñas estéticas que en xeral recuperan a narrativa máis vangardista do século XX: Joyce, Kafka, Faulkner... Quer decerse que unha literatura dun país política, cultural e lingüisticamente arrasado é quen de producir, ademais deses tesos cumes que son Cunqueiro e *A esmorga* de Blanco Amor, unha narrativa de vangarda, inexistente no campo literario metropolitano, e perfectamente coetánea e comparábel á da capital da República Mundial das Letras (París, na terminoloxía de Pascale Casanova). Nada parecido desde Manoel Antonio.

E así como triunfou a Nova Narrativa, por certo empregando unha lingua digamos que pouco enxebre, pouco marcada como galega *verdá*, manolantoniana, de precisións púdicas, moi distante dos tesouros cunqueirás e da arrasadeira de Blanco Amor, como triunfou a poesía política de Celso Emilio fronte ós academicismos neotrobadorescos e imaxinistas, como triunfou a forza telúrica de Novoneyra fronte ós diminutivistas, así tamén acabou triunfando a UPG sobre o culturalismo de Piñeiro. E como segundo estamos vendo a cada flexión do proceso lle corresponde unha obra, velaquí que *Retorno a Tagoen Ata* é recoñecida unanimemente como correlato literario deste enfrontamento, Ulm Roan fronte a Rotbaf Luden, do nacemento da UPG. Lembren que temos detrás a Rosalía e a Otero Pedrayo. O que Méndez Ferrín fai é executar o que anos máis tarde Jameson chamaría alegoría nacional, a solución literaria nas narracións dos países do terceiro mundo (nisto Jameson bate con Aijaz Ahmad). E xa de cabeza imos a un dos principios ideolóxicos da UPG: somos unha colonia, colonia interior, e a nosa situación, a nosa diferenza, é a de outros países, coma os chamados do terceiro mundo («Vietnam canto») ou outras nacións

sen estado («Laio e cramor por Bretaña», «Sirventés pola destrución de Occitania»), que padecen unha situación similar. A situación política, social, cultural, etc. de Tagen Ata sería pois alegórica da de Galicia. Repárese entón en cómo irrompe no escenario literario e político un espazo non propiamente agrario, obreiro, o arrabaldo. Ou a Grande Fraga, santuario da resistencia á que se incorpora Rotbaf Luden. Neste sentido, as diferenzas con Adrián Solovio son notorias, especialmente no que afecta á poética do regreso. O protagonista de Otero regresa a unha Galicia nova, redefinida, como tamén o é Tagen Ata, pero no seu caso uterina, producíndose unha identificación / fusión, tendo como fondo unha Compostela umbilical. O regreso de Rotbaf Luden, filla do exilio azerrata en Anafí, é totalmente distinto. A nosa Ulises —é unha Ulises feminina, Penélope tamén quere navegar— non executa un regreso circular ó útero materno, regresa do exilio de Anafí para se incorporar ó exilio da ITA, da Resistencia na Grande Fraga. Porque Tagen Ata agora é unha espiral, emblema, coa fouce e o martelo da UPG, no que a identidade e a liberdade son camiño continuo, resistencia, combate, exilio, clandestinidade, son dialéctica. Non hai regreso, o regreso é imposible: hai avance. A diferenza non é estática, é dinámica. De Ítaca Tagen Ata, nación en movemento, ciclo, remuíño, seremos sempre exilio, periferia. Pero, así e todo, a noveleta de Méndez Ferrín non sae do rego iniciado por Rosalía e seguido por Otero e continúa e afonda na diferenza paisaxe: Tagen Ata resistente, capital húmida Grande Fraga caducifolia, contra Terra Ancha imperialista e poeirenta. Non vou falar da lingua de Ferrín.

A historia non rematou, por suposto, continuou e continúa. Polo menos, aínda outra nova flexión histórica e política viviu o proxecto do Rexurdimento. Coa morte de Franco produciuse unha Reforma Política, callada na Constitución de 1978 e no Estatuto de Autonomía para Galicia de 1980. A lingua galega pasou a ser cooficial e a ensinárselle nas Escolas e nos Institutos, mesmo o parlamento galego aprobou por unanimidade unha Lei de Normalización Lingüística (1983) coa que probablemente nin soñaron Rosalía ou Otero. Os avances do galego foron evidentes en varios aspectos: lingua dos medios públicos autonómicos (televisión e radio), lingua do parlamento, dos líderes e partidos políticos, do sindicalismo, do movemento asociativo, incremento extraordinario da edición en galego, incremento do prestixio social... Os avances só tiñan e teñen unha pexa comunmente recoñecida, a paulatina deserción lingüística, o descenso das porcentaxes de galegofalantes criados na lingua nai, en boa parte propiciado polo horizonte do bilingüismo harmónico da etapa Fraga.

No campo político nacionalista producíronse varias fragmentacións e procesos de unidade, de entre os que sobresaí o de 1982, que deu lugar ó BNG, e do que ficou fóra Galicia Ceibe, o independentismo. Esa, para min, é a máis contemporánea flexión, a aparición dunha nova formulación do proxecto nado no Rexurdimento: o independentismo. O primeiro partido que formalmente se declara independentista é o PGP, pode lerse no seu *Sempre en Galicia*. Sucesor da UPG (LP) e liderado por Méndez Ferrín, reformulado despois en Galicia Ceibe e máis tarde na Frente Popular Galega e outras organizacións, o independentismo naceu como resposta a unha deriva da UPG e do nacionalismo maioritario, primeiro do BN-PG e logo do BNG, cada vez máis propenso a acepta-lo marco constitucional e a concesión de autonomía, como así acabou sendo. O independentismo nace, pois, cando o nacionalismo deixa de ser revolucionario. O posicionamento, esta nova flexión, leva aparelladas varias ideas, que xa se poden ler no *Chamamento aos compañeiros de UPG e a tódoo-*

los comunistas de militancia nacional-popular galega, denominado «Documento dos deza-seis folios», texto colectivo editado en fotocopias en abril de 1977, contra a dirección da UPG, contra os coroneis: 1º abandono do internacionalismo proletario (a prol do campesi-nismo); 2º abandono das armas (aínda estaba moi perto a morte de Moncho Reboiras); 3º descarada adoución do **patriotismo** minimalista da Xeneración Nós» (patriotismo pequeno-burgués, derëitista, non comunista aínda que adobiado dun falso verniz marxista-leninista). Tamén nese texto a distinta concepción da cultura e da lingua marca a diferenza política: «...impulsaron unha literatura mediocre, unha especie de versión patriótico-rural do social-realismo castelán, confundindo gravemente traballo creativo e orixinal. E o que é máis grave e contradictorio, os coroneis, pésimos coñecedores —en xeral— do idioma que tanto din amar, non só non estudian eles mesmos, senón que impoñen aos seus seguidores unha xerga increíbel (“convinte”, “víutema”, “até”, conxunción *i* por *e*...) e ven con moi malos ollos todo traballo que se faga a prol da normativización e no tarreo da enxebreza do galego. Mesmamente, os coroneis (aficionadísimos, como todo sectario, a cociñar nomeadas feitas con sustantivos terminados en **-ismo** e adxetivos en **-ista**) están a alcumar de “culturalistas” a tódolos que, con agarimo *i* entrega, percuran mellorá-lo seu galego, loitan contra as impurezas na fala, escriben textos con afán de calidade». O do *i* polo *e*, («*i* logo está», «*i* nós cremos»...) aínda é tan vivo e tanto foi medrando que acaba de merecer un manifesto.

E o independentismo tamén ten o seu manifesto literario, a súa obra emblemática: chá-mase *Bretaña, Esmeraldina*, é unha novela e foi escrita por Méndez Ferrín. Publicada en 1987, cando o autor só tiña militancia sindical e non partidaria, pois Galicia Ceibe estaba esfarelada e a escisión da UPG de trece dos seus membros do Comité Central que se produ-ce nesa altura, con Mariano Abalo en cabeza, aínda non fundara a FPG, desde o meu punto de vista é unha obra que non só flexiona o macrotexto deste autor. A flexión, o golpe de leme, o cambio de rumbo afecta a alegoría nacional de Tagen Ata, que agora é Autónoma na república musulíma de Terra Ancha. O protagonista, Amaury, un preso bretón na cadea de Príncipe, combatente da Resistencia azerrata, movemento político armado que non acepta a Autonomía e a rexionalización, ignorante das súas orixes e da súa identidade bretoa, pode moi ben representa-los presos nacionalistas, especialmente os de 1980, moitos do PGP, incluído o autor, vixente a Constitución española e a punto de se aprobar o Estatuto de Autonomía. Do mesmo xeito, o seu reiterado berro de «Independencia para Tagen Ata» para calquera lector galego, de 1.987 a hoxe, rompe un tabú do proxecto que vimos retra-tando pois que o provincialismo, o rexionalismo, o nacionalismo de Risco ou Castelao, o nacionalismo da UPG nunca se declararan independentistas. Mesmo negaron explicitamen-te o horizonte da independencia. Pero a obra é moito máis complexa na súa espiral e nos seus labirintos. Para o que agora nos interesa podemos destacar que *Bretaña, Esmeraldina* non só retrata os perigos esencialistas dun nacionalismo non independentista, non transfor-mador, que non cuestiona o marco autonómico, que se afasta progresivamente dos princi-pios marxistas, que non prioriza a clase obreira como suxeito político do proceso de libera-ción nacional. Trátase para nós dun exercicio complexo e moi completo sobre o problema da identidade, individual e colectiva, da diferenza. Bretón en Tagen Ata, lingüísticamente celta, Amaury resitúa o ideoloxema Bretaña e o ideoloxema celtista no imaxinario galego contemporáneo, non en principios identitarios coma os de Risco, senón en principios dia-lécticos (políticos e literarios) que descansan basicamente naquela máxima sartreana de

1946: a existencia precede á esencia ou, como acoutou Francisco Sampedro, non hai unha natureza ou esencia humana que xustifique valores preestablecidos. Esa é a lección que Amaury aprende no interior da cadea de Príncipe tratando de atoparse, de saber quen é. Breña deixa de ser en *Breña, Esmeraldina*, espazo literario e político marcado unicamente polo seu carácter celta e atlántico, ideoloxemas ó servizo do esencialismo. Pasa a converterse nun espazo en cuxo teatro se escenifican as loitas literarias e políticas de hexemonía e subalternidade, de resistencia cultural e diferenza histórica, as loitas das nacións e das persoas escravas. O inter-nacionalismo vai máis alá do atlantismo e do europeísmo de Otero Pedrayo e en xeral da Xeración Nós. Por iso Amaury, sendo unha flexión contemporánea do Adrián Solovio de Otero Pedrayo en *Arredor de si* (1930), personaxe tamén ás voltas sobre a súa identidade, modula radicalmente o paradigma. E así Tago Ata é irmá de Breña e dos países celtas porque, basicamente, comparte con ela e con eles o desexo de liberdade, a vontade de non seren asimilados, o internacionalismo proletario. Esa é a identidade, esa é a diferenza. Breña para Amaury non é un útero materno e puro ó que regresar, iso para os celtistas, para Olier Mordrel, para o nacionalismo Risco e para o entreguismo Ulm Roan, en calquera das súas edicións. Tampouco é o «espírito da Terra» ou «Espírito inmorredoiro» ó que regresa Adrián Solovio. Porque Amaury sitúa a súa procura de identidade nun teatro gobernado pola dialéctica da alteridade, pola dialéctica do *outro*, tamén diferente. Breña, baixo bota francesa, e Tago Ata, sometida a unha Terra Ancha máis poeirenta ca nunca, máis aínda ca en *Cantares gallegos*, e con elas no fondo do espello Galicia, non se definen por esencia, comparten a loita contra a asimilación, como Amaury loita contra a alienación no interior da cadea, espazo concibido como evidente heterotopía (Foucault) política e social, espazo no que outro novelista contemporáneo, en obra inesquecible, meteu con García, de onte e de hoxe, a nación enteira.

E a lingua igual. O discurso de Amaury en *Breña, Esmeraldina* é intensamente dialóxico, coma o ámbito no que o heroe sitúa o seu proceso de conformación de identidade, dialéctico e polifónico, incorporando constantemente outros discursos, o outro e a súa lingua, non só o bretón, francés, latín, inglés, provenzal... Tamén o romanó dos presos ciganos, que na cadea continúan sendo os de máis baixa clase, ou vocabulario dos sociolectos cidadinos. En consonancia coa radiografía social e política de Galicia que refracta, lonxe de calquera opción que evoque o campesinismo, o discurso de Amaury acolle o estranxeiro, o marxinal lingüístico, o arcaísmo, impuros castelanismos popularizados, lusismos, formas non estandarizadas, inventos, para, coma Manoel Antonio, de quen tamén o independentismo tirou hai nada o concepto de República Galega, desbotar da lingua literaria, iso si, nesta novela feita un primor de exuberancia, cume total do noso sistema literario, calquera intención esencialista, sacralizadora e unilíneal.

En definitiva, o autor e activista que coa alegoría nacional de *Retorno a Tago Ata* quixo retratar o nacemento do nacionalismo de esquerdas enfrontado a un galeguismo culturalista, tivo precisión de retomar esa mesma alegoría en *Breña, Esmeraldina* cando observou, tamén desde a militancia, que ese nacionalismo se abeiraba de novo a esencialismos varios e corría o risco de perde-lo seu carácter transformador no social e no político, o carácter transformador ó que vai unido desde Sarmiento.

E velaí. Este é para min a grandes liñas o camiño que levamos andado coa lingua, coa nación, coa diferenza. Temos moita máis intemperie, azul celeste bóveda, que casa. Non

temos casa. Cantas veces a casa común da lingua e da nación están na rúa, casa de metal. Non busquedes, non temos casa. Pero levámola erguendo durante todo este tempo e, estou certo, continuaremos fieis ós principios e á arquitectura basilares. Non hai outro camiño. Non temos casa, non temos propiedades. Se nos rexistramos e miramos de atopar algo de noso, algo único que nos pertenza, veredes que non temos máis que a lingua. Arredor dela témo-lo único arrimo da institución que hoxe máis alta e máis dignamente nos representa (a Academia Galega). Non temos máis que lingua. Non é pouco capital. Ó final é dela que nos vén todo pois é a lingua a que acompaña as nosas vidas, xeración tras xeración, para continuar no combate e na resistencia. Para continuar puñando, como Rosalía de Castro puñou, por unha Galicia Ceibe.